

References

1. Heley, S. (ed.) (2013) *Spożycza kooperacyja Ukrainy. Vid zarodzhennya do s'ohodennya - Consumer cooperation Ukraine. From inception to present day. Lviv (in Ukrainian).*
2. Shabala, Ya. (2001) *Z istoriyi hospodaryuvannya volyns'kykh selyan za Pol'shchi (1921–1939 rr.) - From the history of economic Volyn peasants of Poland (1921-1939 years). Lutsk (in Ukrainian).*
3. Chaykovs'kyi, V. F. (1995) *Silskohospodarska kooperacyja v Zakhidniy Ukraini. 1920-1939 rr. - Agricultural cooperatives in western Ukraine. 1920-1939. Summary of a PhD thesis. Ternopil (in Ukrainian).*
4. Struk, Z. I. (2001) *Ukrajins'ki vyrobnyuo-torhiveli neni kooperatyvy v Zakhidniy Ukraini (1921–1939 rr.) - Ukrainian Production and Commercial Cooperatives in Western Ukraine (1921-1939). Summary of a PhD thesis. Lviv (in Ukrainian).*
5. Holub, H. M. (1994) *Kooperatyvnyj rux v Zakhidniy Ukraini (1918–1939 pp.) - The cooperative movement in Western Ukraine (1918-1939). Summary of a PhD thesis. Kiev (in Ukrainian).*
6. Vysyna, T. M. (2002) *Ukrajins'kyj kooperatyvnyj rux u Volyns'komu vojevodstvi v 20–30-x rokax XX st. - Ukrainian co-operative movement in Volhynia in the 20s – 30s of the 20th c. Summary of a PhD thesis. Lviv (in Ukrainian).*
7. *Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej - Yearbook of Statistics of the Republic of Polish (1923). Warsaw (in Polish).*
8. *Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej - Yearbook of Statistics of the Republic of Polish (1929). Warsaw (in Polish).*
9. *Ril'nyk (1935) Novyj naprjamok dijalnosti rilnycho-torhovelanykh kooperatyviv - The new direction of agriculture and trade co-op. 10 Nov. part 21 (34). p. 347-348. (in Ukrainian).*
10. *Sprawozdanie Związku Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-gospodarczych R. P. za 1935 rok - Report of the Union of Agricultural Cooperatives and gainful economic R. P. for 1935 years (1936). Warsaw (in Polish).*
11. *Ril'nyk (1935) Kooperatyvnyj zjazd u Rivnomu - The Co-operative Congress in Rivne. 25 May. Part 10 (23). p. 155-157. (in Ukrainian).*
12. *Ril'nyk - The farmer. (1936). 10 May. Part 18 (509). p. 4. (in Ukrainian).*
13. *Fund 46. Description 9. Case 4832. - State Archives of Volyn region. Lutsk.*
14. *Ril'nyk (1938) Vyslidy praci rilnycho-spozycyux kooperatyviv na Volyni - Results will work agriculture and consumer cooperatives in Volyn. 12 April. part 15 (111). p. 189-192. (in Ukrainian).*
15. *Sprawozdanie Związku Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-gospodarczych R. P. za 1937 rok - Report of the Union of Agricultural Cooperatives and gainful economic R. P. for 1937 years (1938). Warsaw (in Polish).*
16. *Ril'nyk (1938) Oboroty rilnycho-torhovelanoji kooperaciji na Volyni - Turnovers agriculture and trade cooperation in Volyn. 18 January. Part 3 (99). p. 36. (in Ukrainian).*

V. V. Visyn

DEVELOPMENT OF FIELD-CROP-POINT-OF-SALE COOPERATIVE STORES IN THE VOLYN PROVINCE

Introduction. In a market economy, cooperation is fruitful future, so is urgent appeal to the study of the history of cooperation. In the interwar period Volyn develop cooperation in the try cooperative principles in the marketplace and rather liberal cooperative legislation of Second Polish Republic. The need for research claimed topic due to the significant role played by agriculture and trading company in the life of the local population of Volyn province. Studying the experience of their operation will help to avoid mistakes in the modern cooperative societies.

Purpose. Explore the development of agriculture and trade cooperatives Volyn province in the 20-30 years of the

twentieth century. Analyze their quantitative and qualitative dynamics. Highlight key trends and features work in the Polish state.

Results. Existing in the 20s in Volyn commercial agriculture and cooperatives engaged exclusively one-sided selling industrial goods and agricultural products of farmers and does not engage in sales of agricultural products. Since the beginning of the global economic crisis, working capital agriculture and trade cooperatives have been frozen and many companies were in a desperate state. Developments pre-war and post-war initiatives in this sphere entirely destroyed. The plight of agriculture and trade cooperatives increased the imperfect legislation to eliminate debts. After the world economic crisis in 1929 there were only six agriculture and trade cooperatives in Volyn of the 35 cooperatives.

Following the adoption in Poland in 1934 of a new cooperative law, they come under the jurisdiction of Volyn branch of the Polish Union of field crops and business cooperatives. Union adopted a program of reform of this kind of cooperation. He took measures to restructure debt, adjusted the purchase and sale of agricultural products for military needs and for export, approved a plan to build elevators. There are new cooperatives, as a result. The product range, which traded commercial agriculture and cooperatives, was quite varied: wheat, seeds, artificial fertilizers, concentrated feed, fuel, machinery, consumer and colonial products and so on. In the second half of the 30s, commercial agriculture and cooperatives began to operate at a profit.

Originality. The first time the commercial activities of agriculture and cooperatives in Volyn 20-30 years of the twentieth century, analyzed the positive and negative effects of activities.

Conclusion. In the development of the agricultural trade cooperation has changed the type of farm. It has become a commodity, monoculture, specialized market economy with diversified. Cooperation State Audit Union of cooperatives helped create the conditions for effective and efficient sales transactions that because of the limited economic and organizational capacity could be made available to individual co-operatives, and especially for individual farms. Agriculture and trade cooperation in the 20-30 years of the twentieth century was an important factor in the development of the agricultural sector Volyn, helped organize the work of different parts of the economy, cooperation prepared for productive activities.

УДК 94(477.5): 63 «18/19»

О. В. Крупенко

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ТОВАРИЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ЛІВОБЕРЕЖНИХ ГУБЕРНІЙ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

Статтю присвячено вивченню соціально-економічної історії періоду пореформеної модернізації. Автором на основі значного статистичного матеріалу проаналізовано особливості ринкових перетворень у аграрній сфері на території Полтавщини й Чернігівщини, виявлено регіональну специфіку. З'ясовано, що товаризація сільського господарства призвела до розвитку промислового підприємництва, яке посилило попит на зернові та технічні культури.

Ключові слова: Лівобережна Україна, модернізація, сільське господарство, товарне виробництво, земельний ринок, промислове підприємництво.

Постановка проблеми. Пореформений період став часом змін, які охопили практично всі сфери життя українських земель. Ліквідація кріпосництва

спричинила трансформацію системи політичних і економічних відносин, поступове формування нової соціальної структури, зміну психології поведінки людей. Реформи породжували конфлікт між патріархальними цінностями і новими, що проявлялися у більших або менших протиріччях влади і суспільства, різних соціальних груп. Селяни набували статусу суб'єкта цивільно-правових відносин, ставали вільними, могли купувати, володіти і продавати рухоме й нерухоме майно, вільно торгувати, вести підприємницьку діяльність, найматися на різні роботи без дозволу поміщика, переходити в інші стани. Реформи частково зруйнували общинне землеволодіння і прискорили становлення приватного сільського господаря й відповідно – товарно-грошових відносин у виробництві, переведення поміщицьких та заможних селянських господарств на ринкові засади і посилення зв'язків із промисловістю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На нашу думку, важливо сьогодні говорити не лише про загальні тенденції, а на основі нових методологічних підходів відтворити регіональні особливості життя земель, особливо у період складних трансформацій, що суттєво змінили як господарство, так і суспільство. У колективній праці «Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914)» [1] проаналізовано процеси інтеграції аграрного сектору України в світовий продовольчий ринок, розкрито особливості формування капіталістичної економіки. Розвиток господарства на українських землях в історичній ретроспективі знайшов відображення у спільній монографії «Економічна історія України» [2]. Плідно в цьому напрямі працюють В. Шапаренко, В. Машенко, В. Половець, В. Качмала [3]. Вдалу спробу вивчення становлення і розвитку підприємництва у сільському господарстві доби капіталістичної модернізації здійснила у докторській дисертації Н. Романюк [4].

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі аналізу комплексу документальних джерел, статистичних матеріалів та наукової літератури дослідити особливості товаризації аграрної сфери у Полтавській та Чернігівській губерніях.

Виклад основного матеріалу. Селянська реформа 1861 р. започаткувала епоху великих реформ 60 – 70-х рр. ХІХ ст., які спричинили не лише доволі динамічний розвиток промислового підприємництва, але й кардинально змінили всі сфери економічного й суспільно-політичного життя Російської імперії. Становлення нових ринкових відносин найінтенсивніше проходило в промисловості й торгівлі, повільно та із запізненням у аграрній сфері. Лише на початок 1880-х рр. припадає формування вітчизняного земельного ринку в Наддніпрянщині, який багато в чому визначив динаміку розвитку промислового підприємництва й пріоритетних галузей української економіки.

Реформи Олександра ІІ спричинили зацікавленість торговців і підприємців Європи у створенні власного бізнесу в імперії. Вони обговорювали соціально-економічні проблеми пореформеної Росії: причини та наслідки ліквідації кріпацтва; руйнацію общинного землеволодіння й розвиток товарного сільськогосподарського виробництва. З цього приводу висловлювалися різні думки, але більшість вважала, що головна причина

селянської реформи – це не скрутне становище селян, а боротьба царя з поміщиками і чиновниками як основним гальмом ефективного розвитку економіки. Англійський мандрівник В. Діксон згадував: «Реформи Олександра ІІ створили передумови для того, щоб Росія була вільною, а міста й села стали розвиватися за європейським зразком» [5, 145]. Іноземці позитивно оцінювали результати економічних перетворень, хоча й відзначали їх незавершеність, непослідовність і суперечливість. Недоліками усіх реформ вважали такі: збереження общинного землеволодіння, високі державні податки, чисельний бюрократичний апарат, а також низький освітній і загалом культурний рівень селян, їхнє невміння та небажання пристосовуватися до нових умов ринку.

У другій половині ХІХ ст. Полтавська і Чернігівська губернії були типовими аграрними регіонами України. Один із 22 законодавчих актів Сенату «Местное положение о поземельном устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях в губерниях Малороссийских: Черниговской, Полтавской и части Харьковской» встановлював розмір викупу землі, що значно перевищував існуючі ціни, запроваджував розміри душевого наділу. Це не сприяло розвитку ринкового господарювання. На одну особу із складу колишніх державних селян у Чернігівській губернії припадало 3 дес., а у Полтавській – 2,6 дес. [6, 134–135]. Як наслідок, безземельні господарства на Лівобережжі становили 21%. Із трьох видів землеволодіння в Україні: подвірне, общинне та особисте, – у Полтавській і частині Чернігівської губерній було поширене подвірне, коли земля, що переходила громаді після звільнення, ділилася на ділянки, які передавалися у власність селянських родин. Натомість, найбільше сприяло розвитку товарного господарювання особисте володіння землею. У подвірному володінні селян Лівобережжя перебувало 3093,8 тис. дес. землі, що становило 43,1% загальної площі.

У пореформені роки селянські господарства Полтавщини і Чернігівщини зміцнили економічний потенціал, розширили площу орної землі, яка в Україні збільшилася майже наполовину. Проте, Полтавська губернія мала практично один із найнижчих земельних запасів на рев'язку душу – 1,67 дес., тоді як у Чернігівській – 2,19; у Харківській – 1,86; у Херсонській – 2,8; у Подільській – 1,42; у Київській – 1,40 [7, 52]. Можна погодитися з думкою окремих дослідників, що така ситуація є наслідком високої щільності населення Полтавщини, а також існування численних козацьких і хуторських господарств із значними наділами землі. Козаки не сплачували викупних платежів, що дозволило їм легко скуповувати дворянські землі. Загалом 43,4% козаків Полтавської губернії володіли 1.826.300 дес. (41,83%), а 44,4% селян – 1.163.200 дес. або 26,64%. Найбільше козацького землеволодіння було у Зінківському (63,38%), Кобеляцькому (57,74%), Лубенському (57%), Миргородському (56,38%), Лохвицькому повітах (53%) [8, 175–176]. Крім того, не можна відкидати той факт, що головними монополістами на аграрному ринку залишалися великі поміщики: герцог Мекленбург - Стрілицький (58 тис. дес. у Полтавському та Костянтинградському повітах), князь Кочубей (35 тис. дес. у Полтавському, Прилуцькому, Пирятинському

повітах) і княгиня Кантакузіна (18 тис. дес. у Золотоніському), які були зацікавлені у розширенні земельних володінь для забезпечення своїх підприємств сировиною.

Аналіз економічного розвитку свідчить, що домінуючим залишалося сільське господарство, яке, незважаючи на суперечливі тенденції в проведенні реформ, поступово збільшувало обсяги продукції, що відповідно розширювало аграрний ринок. Земельний сектор, за оцінками самих урядовців, залишався «найголовнішою сферою прикладання праці основної маси населення». Наповнення державного бюджету імперії також переважно залежало від прибутків сільського господарства, його зв'язків із внутрішніми й зовнішніми ринками, оскільки надходження іноземної валюти і митних зборів визначалися продажем за кордоном у величезних обсягах українських зернових, цукру, спирту, а також продуктів тваринництва і птахівництва, тютюну, деревини. За офіційними даними, землеробство давало близько двох третин національного багатства – не менше 9 млрд. крб. від загальної річної його вартості у 15 млрд. крб. Великою була частка сільськогосподарського виробництва українських селян, які дали аграрної продукції у 1909–1913 рр. на 2 млрд. крб., з яких товарної – на 694,26 млн. крб. [9, 8-9].

Попри всю значущість ринкового сільського господарства, держава не надто опікувалася розвитком цієї прибуткової галузі. Відповідні урядові інстанції гальмували формування товарних відносин в аграрному секторі, що породжувало серйозні проблеми у розвитку промислового підприємництва. Основними з них були такі: суперечливий характер реформ, недостатнє фінансування, незабезпеченість освіченими спеціалістами у сфері сільського господарства, відсутність чіткого плану дій влади, спрямованого на реорганізацію селянських господарств і земельних відносин, створення кооперативних організацій, реформування місцевого самоуправління. Натомість, ініціативність й активність громадськості часто не мала підтримки серед урядовців, а навіть стримувалась і не допускалась. Підтвердженням цього є численні клопотання земств Полтавської і Чернігівської губерній, в яких порушувалися питання необхідності розробки ефективних заходів для переорієнтації господарства на ринкові умови господарювання, закладання основ індивідуального приватного землеволодіння, формування нової структури торговельних відносин. Представники громадськості вивчали економічну прибутковість приватних, селянських і міських господарств, а також детально обстежували і контролювали використання землі власниками як одиниці оподаткування, з метою отримання додаткової інформації про економічне положення населення краю. Оскільки основна частина орної землі Полтавської і Чернігівської губерній була зайнята під посівами зернових культур, земства докладали зусилля для удосконалення і зміни в структурі й агротехніки посівних площ на користь тих, що користувалися попитом на ринку або були сировиною для галузей переробної промисловості [10, 12-14]. Головними зерновими культурами були: пшениця, жито, ячмінь і овес. Саме яра пшениця визначала в основному структуру посівних ділянок більшості українських губерній.

Еволюція земельного ринку й товарного сільськогосподарського виробництва в Україні протягом другої половини XIX – початку XX ст. були найбільш плідними і успішними у 1880-ті – 1890-ті рр., коли спостерігалось інтенсивне перетворення землі в товар, зростала кількість укладених торгово-поземельних угод, а також вартість землі та продукції. Удосконалювалася агротехніка землеробства й відповідно збільшувалися площі посіву зернових культур на Лівобережжі: пшениці на 42%, вівса – 20,7%, ячменю – 20,5%, а також технічних культур, особливо цукрового буряку, картоплі, тютюну, конопель і льону. У селянських господарствах Полтавської губернії під житом було зайнято 33% посівних площ, ярою пшеницею – 21%, ячменем – біля 16,5%, вівсом і гречкою – 8–9%. Зросла середньорічна урожайність основних культур, зокрема жита з 44–47 пудів із десятини до 80–93; озимої пшениці – з 45–50 до 80–86; ярої пшениці – з 45–47 до 70 [11, 7-9].

Аналогічною була ситуація і в сусідній Чернігівській губернії. На основі статистичних даних ЦСК МВС можна говорити про те, що кількісне зростання продукції не означало збільшення попиту і цін [12]. Реальні прибутки, що отримували селянські й поміщицькі господарства, суттєво різнилися. Важливу роль відігравали такі чинники, як витрати на виробництво, що включали працю селянина, оплату найманої сили, використання реманенту, залежність від ринку. Розвиток товарного сільськогосподарського виробництва, а відповідно промислової переробки його продукції, стримували незадовільний рівень організації експортної торгівлі в Російській імперії, а також відсутність належної ринково-промислової інфраструктури. Це створювало додаткові труднощі для селянина, який, збираючи гарний врожай, не міг вигідно продати хліб і забезпечити нормальні умови життя для своєї родини і розвитку підприємництва. Полтавщина посідала 7 місце серед 30 губерній, які мали надлишок головних зернових культур. Протягом 1883–1887 рр. пересічно він становив 15.452 тис. пудів. Якщо брати у грошовому еквіваленті, то сума збитків для приватних господарств, які вирощували жито, становила – 6.025 крб., пшеницю – 5.687, вівса – 1.510, ячменю – 1.861 крб. Для селянських дворів ситуація була гіршою: жита – 6.335 крб., пшениці – 5.707, вівса – 1.830, ячменю – 3.678 крб. [13, 135–137]. Це є свідченням відсутності належної кількості промислових підприємств з переробки продуктів сільського господарства.

Розвиток промислового підприємництва призвів до зростання ринкового попиту на сільськогосподарську продукцію, особливо технічних культур, а відповідно до розширення посівних площ і зміни їх структури. Це свідчило про товаризацію землеробства, хоча доволі повільними темпами. У пореформений період у приватних, насамперед дворянсько-поміщицьких, і значно менше селянських господарствах збільшилися посіви конюшини, бобових, тютюну, люцерни, хмелю, коренеплодів цукрового буряку, картоплі, рапсу, ріжю. Структура ґрунтів, їх родючість забезпечували досить непогані врожаї цих рослин, а торгівля ними гарантувала значні фінансові надходження.

Провідною галуззю сільського господарства, що забезпечувала бурхливий розвиток підприємництва

у пореформений час, було цукрове виробництво. На початку 1850-х рр. цукрові заводи М. Терещенка були забезпечені власною сировиною лише на 30%, що вимагало розширення посівів цукрових буряків. У Будківській економії протягом 1857–1859 рр. вони зросли від 60 дес. до 140, а урожай із 1. 545 до 11.125 пудів, що дозволило забезпечити цукрові заводи необхідною сировиною вже на 95%.

У 1870-х – 1880-х рр. льон-кудрявець займав 12% загальної посівної площі Галаганівських маєтків у Чернігівській губернії. Урожай становив пересічно 11500 пудів сировини, що вигідно збувалося. Господарством Тиницького маєтку у 1882 р. було продано купцям 3 100 пудів льону на суму 3720 крб., що складало 11% загального прибутку. Досить висока ціна – 80 коп. за пуд зумовлювала необхідність вирощування рапсу, загальний урожай якого на середину XIX ст. становив у середньому 11 800 пудів.

Важливою складовою підприємницької діяльності населення Полтавської і Чернігівської губерній було вирощування і продаж тютюну, за розмірами посівів і збуту якого вони посідали перші місця в Російській імперії. На Полтавщині протягом 1878–1896 рр. збір врожаю цієї культури зріс у 2 рази, а на Чернігівщині – на 30%. У 80-х роках XIX ст. частка тютюнових посівів селян становила 68%, тоді як поміщицька лише 27%. Вивіз тютюну на продаж дорівнював близько 2 млн. пудів [14, 282-285]. Вирощування і збут тютюну в Чернігівській губернії наприкінці XIX ст. стало найбільш прибутковою підприємницькою діяльністю не лише великих землевласників, а й селянських господарств.

Вирощування і збут цієї технічної культури залишалися надзвичайно трудомісткими. Зокрема, Писківською економією, що на Чернігівщині, у 1886 р. витратилося 134 крб. для посадки і обробітку тютюну з 1 дес., тоді як на 1 дес. пшениці – 8,5; вівса – 5,74; жита – 4,5 крб. При вирощуванні зернових прибуток у 5 разів переважав витрати, культивування ж тютюну збільшувало доходну частину лише вдвічі. Наслідком цього стало поступове зменшення плантацій тютюну у маєтках родини Галаганів після розширення посівів зернових. Суттєво зменшилися надходження до казни від його реалізації: у 1899 р. культури було продано лише на 5.500 крб., що становило тільки 7% загального прибутку від торгівлі зерновими.

Розвитку торговельного підприємництва в лівобережних губерніях сприяло вирощування конопель, що користувалися значним попитом як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках. Протягом 1894–1897 рр. їх посіви пересічно щорічно становили 81 тис. дес., а виробляли пряди понад 1700 тис. пудів. Окрім пряди з конопель у губернії на 40 заводах і чисельних селянських олійницях виробляли олію.

Водночас простежується стійке зростання посівів вівса, що зумовлювалося декількома факторами: він був основним продуктом у раціоні постійно зростаючого поголів'я коней, забезпечував більш стабільні врожаї, а досить висока ціна (у середньому 55 коп. за пуд) гарантувала значну частину загального прибутку. Зібраний урожай повністю ішов на потреби тваринництва, основна частина збіжжя збувалася на ярмарках або згідно з договорами власників маєтків, купцям Сум, Києва [15, 80-81].

Прийняття поміщицьких господарств до умов товарного виробництва супроводжувалося

відкриттям у власних маєтках промислових підприємств із переробки сільськогосподарської продукції. Товарний хліб Полтавської й Чернігівської губерній продавався переважно на внутрішньому ринку. Вивіз ускладнювали слабкий розвиток промисловості та ідентична хліборобська спеціалізація сусідніх губерній, а також відсутність розгалуженої мережі залізниць, примітивність інших засобів транспортування та бездоріжжя. Відтак, хліб було вигідніше переробляти на горілку і продавати її за високими цінами. Багато підприємств торгувало хлібом. У господарстві Терещенків Глухівського повіту з пшениці, жита, ячменю, вівса випікали хліб на продаж. 1887 р. було зібрано жита – 114 822 пуд., пшениці – 21 894 пуд., ячменю – 18 672 пуд. та вівса – 52 866. Сума прибутку з продажу хліба становила: за житній – 91 857 крб., пшеничний – 23 426, ячмінний – 13 070, вівсяний – 47 224 крб. Траплялися випадки, коли нереалізована продукція йшла на горілчане виробництво.

У 70-х роках XIX ст. помітно зменшується поголів'я худоби у більшості господарствах Наддніпрянщини. Це пов'язувалося із нестачею природних кормів, оскільки в результаті аграрного перенаселення розорювалися усі цілинні землі. Особливо помітно це було у вівчарстві. Підприємливі поміщики, такі як родини Галаганів, Тарновських й Терещенків розвивали товарне тваринництво шляхом покращення племінної селекції, умов годівлі й догляду худоби, отримуючи серйозні прибутки. За даними головної губернської контори, у 1876 р. з 13 734 овець було отримано 1 338 пуд., а у 1882 р. з 9 270 голів – 2 433 пуди. На середину 80-х рр. XIX ст. щорічні прибутки господарства Тарновських сягали 20 000 крб., що дорівнювало п'ятій частині його загального бюджету. У подальшому спостерігалось деяке зменшення поголів'я, а відтак і прибутків.

Важливим напрямом розвитку тваринництва залишалося конярство і розведення великої рогатої худоби. Статистичні дані засвідчують постійне зростання поголів'я коней. У 1856 р. на кінських заводах родини Терещенків їх нараховувалося 125, у 1872 р. – 297, а ще через шість років – 711. У 1880-х роках аналогічні господарства були створені В. Оболонським у селі Петрівка Городнянського повіту, В. Калиновським – в Остерському, Л. Руссоде-Жівона – у Ніжинському Чернігівської губернії, Є. Трифоновською – у Лубенському повіті на Полтавщині. Це пояснювалося можливістю вигідно експортувати тварин за кордон. Підприємці розцінювали тваринництво як галузь сільського господарства не тільки з огляду його прибутковості й забезпечення робочою худобою, а населення – м'ясо-молочними продуктами, але й з перспектив розвитку всього сільськогосподарського підприємництва. Стало очевидним, що загальне скорочення поголів'я худоби призведе до зменшення органічних добрив, що неминуче позначиться на родючості ґрунтів, а в кінцевому результаті – на врожайності.

Важливою передумовою розвитку підприємництва у сільському господарстві Лівобережної України була перевага індивідуального селянського землеволодіння над общинним, яке у Чернігівській губернії становило 52,2%, а у Полтавській – 12,5%. Понад 56% господарств Полтавщини мали менше 5 дес. землі, що спричинило

зростання чисельності безземельних і малоземельних селян, що становило наприкінці XIX ст. близько 904 тис. осіб.

Така регіональна специфіка типологічно схожих аграрних районів пояснює відмінну цінову політику на землю протягом 1863–1882 рр. Зокрема, у Полтавській губернії – 164,6%; у Харківській – 146,2%; у Чернігівській – 124,7%; Київській – 104,8%; Херсонській – 171% [16, 130–131]. Дослідники, аналізуючи такі показники, вказують на цікаву закономірність. Справа в тому, що у губерніях, де ціни на землю були найбільшими, амплітуда коливання зменшувалася. І навпаки, вона зростала у районах, де зміни були незначними. На відміну від Правобережжя й Півдня України, на Лівобережжі продавалися і купувалися в основному дрібні ділянки. Як бачимо, земельний ринок протягом другої половини XIX – початку XX ст. пройшов певну еволюцію. Це впливало на неоднорідний економічний розвиток українських губерній. Для прикладу, незважаючи на модернізацію аграрного сектору, у більшості повітах Чернігівської губернії домінувала стара система господарювання. Полтавщина і Харківщина стосовно цього були більш прогресивними. З дев'яти українських губерній капіталістична система переважала у шести, змішана у двох – Полтавській і Харківській, а відробіткова лише у Чернігівській.

На Лівобережжі, де сільське господарство було менш продуктивним, ніж у правобережних і південних регіонах України, набували поширення різноманітні промисли та ремесла. Станом на 1900 р. за кількістю ремісників Чернігівщина посідала серед губерній імперії одне з перших місць (85,5 тис.), а Полтавщина – четверте (77,5 тис.). У регіоні переважали такі промисли: лісозаготівля та лісосплав, теслярство, бондарство, плетіння з кори дерев і лози, виготовлення гонти, поташу, смоли, дьогтю, обробка конопляного й лляного волокна та овечої вовни, з яких робили грубе й тонке полотно, шерстяну тканину для пошиття одягу, мішковини та ряднини; переробка зерна у млинах та крупорушках і виготовлення олії, ремонт сільськогосподарського реманенту та виготовлення знарядь праці в кузнях, гончарство, тощо. Лише небагатьом ремісникам вдалося зібрати кошти для створення промислових підприємств. Руйнування общинного землеволодіння і передача землі у приватну власність селян прискорили занепад промислів і ремесел, а відповідно й розвиток промислового підприємництва. У 1911 р. чисельність кустарів на Чернігівщині зменшилася до 50 тис. на 2775 тис. населення. Така ситуація спостерігалася і на Полтавщині [17, 47–48].

Збільшення вдвічі сільського населення України призвело до обезземелення й розшарування селянства, а відповідно утворення надлишку робочої сили, переважно в середовищі сільської бідноти. У перші роки XX ст. пересічно 64% селян Полтавської губернії, із 2278 тис. зайнятих у сільському господарстві й відповідно понад 62% (1814 тис.) Чернігівської губернії, займалися пошуком роботи. За переписом 1897 р. разом у губерніях Лівобережної України надлишок робочої сили становив близько 69% із 7568 тис. жителів.

Висновки. Селянські реформи 1861, 1906, 1910 й 1911 років прискорили становлення товарно-грошових відносин в аграрній сфері, створили умови для

переведення поміщицьких і селянських господарств на ринкові засади та розвиток промислового підприємництва. Населення Полтавської й Чернігівської губерній переважно займалося землеробством, із чітко вираженим зерновим напрямом. У поміщицьких господарствах Лівобережжя зернові культури займали більше 90% посівних площ. Пристосування поміщицьких господарств до умов товарного виробництва супроводжувалося руйнуванням залишків кріпацтва й відкриттям у власних маєтках промислових підприємств із переробки сільськогосподарської продукції. Підприємці розцінювали тваринництво як галузь сільського господарства не тільки з огляду його прибутковості й забезпечення господарства робочою худобою, а населення – м'ясо-молочними продуктами, але й з погляду комплексного розвитку всього аграрного сектору.

Поглиблення товарно-грошових відносин, формування ринку сільськогосподарської продукції зумовили спеціалізацію господарств на вирощування технічних культур: картоплі, тютюну, хмелю, льону, конопель, цукрового буряку, що значно прискорило розвиток промислового підприємництва, створення і відповідно удосконалення агротехніки сільськогосподарського виробництва господарств різних соціальних типів.

Список використаної літератури та джерел:

1. Рєєнт О.П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.): Монографія / О.П. Рєєнт, О.В. Сердюк. – К.: Ін-т історії України, 2011. – 365 с.
2. Економічна історія України: Історико – економічне дослідження: в 2-х т. / [ред. рада : В. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Гєєць та ін.; відп. ред. В.А. Смолій; авт. кол.: Т.А. Балабушевич, В.Д. Баран, В.К. Баран та ін.], НАН України, Інститут історії України. – К.: Ніка – Центр, 2011. – Т. 2. – 608 с.
3. Шапаренко В. Меценатська діяльність родини Галаганів / В. Шапаренко // Хроніка - 2000 – 2001. – Вип. 41–42. – С. 386–394; Мащенко В. До 130-річчя Сокиринського сільського ошадно-позичкового товариства П. Галагана / В. Мащенко // Сіверянський літопис. – 2001. – № 5. – С. 156–165; Половець В. Чернігівська губернія у другій половині XIX – на початку XX ст. Соціально-економічний аспект / В. Половець // Сіверянський літопис. – 2002. – № 6. – С. 80–83; Качмала В. І. Демографічні та соціально – економічні зміни на Лівобережній Україні на початку XX ст.: дис... кандидата іст. наук: 07.00.01 / В.І. Качмала. – К., 2010. – 215 с.
4. Романюк Н.Й. Сільське підприємництво доби капіталістичної модернізації України: 1861 – 1914 рр.: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Н.Й. Романюк. – Київ, 2014. – 38 с.
5. Павловская А.В. Пореформенная Россия глазами современников-англичан / А.В. Павловская // Россия и Европа в XIX – XX веках. Проблемы взаимовосприятия народов, социумов, культур. Сб. научных трудов. – М.: Рос. Академия Наук; Институт Рос. Истории, 1996. – 228 с.
6. Янсон Ю.Э. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах / Ю.Э. Янсон. – СПб., 1877. – 187 с.
7. Дудка Л.Г. Демократизация земельной собственности в Полтавской губернии у 1900 – 1917 рр. / Л.Г. Дудка // Кременчуку – 435 років. Матеріали науково-практичної конференції / За ред. Лушакової А.М., Якименка М.А. – Кременчук: ПП Щербатих, 2006. – С. 52–53.
8. Живописная Россия: отечество наше в его земельном,

историческом, племенном, экономическом и бытовом значении [под ред. П.П. Семенова]. – СПб.; М.: Издание М.О. Вольфа, 1897. – Т.5. – Ч.1. – 342 с.

9. Реснт О.П. Хлібні ресурси України в добу капіталістичного розвитку (1861–1914 рр.) / О.П. Реснт // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2010. – № 17. – С. 6–40.

10. Программы для статистико-экономического изучения Черниговской губернии. Составлены Статистическим Отделением при Черниговской Губернской Земской Управе и одобрены Губернским Земским Собранием в сессии 1877 г. – Чернигов, Земская типография, 1877. – 37 с.

11. Василенко В.И. Общие основания для оценок земельных угодий по уездам Полтавской губернии / В.И. Василенко. – Полтава : Издание Полтавского Губернского Статистического комитета, 1894. – 18 с.

12. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. – Чернигов: Изд. Черниговского губернского земства. – К., 1877.

13. Полтавская губерния. XXXIII / Под ред. Н.А. Тройницкого. – Издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел. – 1904. – 245 с.

14. Шеліхова В.В. Особливості розвитку селянських господарств Чернігівської губернії у другій половині XIX ст. / В.В. Шеліхова // Збірник наукових праць «Сівєричина в історії України». – Київ; Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2011. – Випуск 4. – С. 282–285.

15. Цены на пшеницу, рожь, овес и ячмень в Европейской России в 1881–1887 годах, по местным сведениям // Временник Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – СПб., 1888. – № 3. – 87 с.

16. Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861–1917 рр.) / В.М. Шевченко: Монографія. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. – 344 с.

17. Полтавская губерния // Отчеты Императорской археологической комиссии (1895–1912). – СПб. – 1898–1915. – С. 45–64.

References

1. Reient O.P. Silske gospodarstvo Ukrainy i svitovyi prodovolchyi rynek (1861–1914 rr.): Monohrafiia / O.P. Reient, O.V. Serdiuk. – K.: In-t istorii Ukrainy, 2011. – 365 s.

2. Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko – ekonomichne doslidzhennia: v 2-kh t. / [red. rada : V. Lytvyn (holova), H.V. Boriak, V.M. Heiets ta in.; vidp. red. V.A. Smolii; avt. kol.: T.A. Balabushevych, V.D. Baran, V.K. Baran ta in.], NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy. – K.: Nika – Tsent, 2011. – T. 2. – 608 s.

3. Shaparenko V. Metsenatska diialnist rodyiny Halahaniv / V. Shaparenko // Khronika - 2000 – 2001. – Vyp. 41–42. – S. 386–394; Mashchenko V. Do 130-richchia Sokyrynskoho silskoho oshchadno-pozychkovoho tovarystva P. Halahana / V. Mashchenko // Siverianskyi litopys. – 2001. – № 5. – S. 156–165; Polovets V. Chernihivska huberniia u druhiy polovyni KhIKh – na pochatku KhKh st. Sotsialno-ekonomichnyi aspekt / V. Polovets // Siverianskyi litopys. – 2002. – № 6. – S. 80–83; Kachmala V. I. Demohrafichni ta sotsialno – ekonomichni zminy na Livoberezhnii Ukraini na pochatku KhKh st.: dys kandydata ist. nauk: 07.00.01 / V.I. Kachmala. – K., 2010. – 215 s.

4. Romaniuk N.I. Silske pidpriemnytstvo doby kapitalistychnoi modernizatsii Ukrainy: 1861 – 1914 rr.: avtoreferat dys. na zdobuttia nauk. stupenia dokt. ist. nauk: 07.00.01 «Istoriia Ukrainy» / N.I. Romaniuk. – Kyiv, 2014. – 38 s.

5. Pavlovskaya A.V. Poreformennaya Rossiya glazami sovremennikov-anglichan / A.V. Pavlovskaya // Rossiya i Evropa v XIX – XX vekah. Problemy vzaimovospriyatya narodov, sotsiumov, kultur. Sb. nauchnykh trudov. – M.: Ros. Akademiya Nauk; Institut Ros. Istorii, 1996. – 228 s.

6. Yanson Yu.E. Opyit statisticheskogo issledovaniya o krestyanskih nadelah i platezhah / Yu.E. Yanson. – SPb., 1877. – 187 s.

7. Dudka L.H. Demokratyzatsiia zemelnoi vlasnosti v Poltavskii hubernii u 1900 – 1917 rr. / L.H. Dudka // Kremenchuku – 435 rokov. Materialy naukovopraktychnoi konferentsii / Za red. Lushakovoii A.M., Yakymenka M.A. – Kremenchuk: PP Shcherbatiukh, 2006. – S. 52–53.

8. Zhivopisnaya Rossiya: otechestvo nashe v ego zemelnom, istoricheskom, plemennom, ekonomicheskom i bytovom znachenii [pod red. P.P. Semenova]. – SPb.; M.: Izdanie M.O. Volfa, 1897. – Т.5. – Ч.1. – 342 с.

9. Reient O.P. Khlbni resursy Ukrainy v dobu kapitalistychnoho rozvytku (1861–1914 rr.) / O.P. Reient // Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. – 2010. – № 17. – С. 6–40.

10. Programmy dlya statistiko-ekonomicheskogo izucheniya Chernigovskoy gubernii. Sostavleny Statisticheskim Otdeleniim pri Chernigovskoy Gubernskoy Zemskoy Uprave i odobreny Gubernskim Zemskim Sobraniem v sessiyu 1877 g. – Chernigov, Zemskaya tipografiya, 1877. – 37 s.

11. Vasilenko V.I. Obschie osnovaniya dlya otsenok zemelnykh ugodiy po uездam Poltavskoy gubernii / V.I. Vasilenko. – Poltava : Izdanie Poltavskogo Gubernskogo Statisticheskogo komiteta, 1894. – 18 s.

12. Materialy dlya otsenki zemelnykh ugodiy, sobrannyye Chernigovskim statisticheskim otdeleniim pri gubernskoy zemskoy uprave. – Chernigov: Izd. Chernigovskogo gubernskogo zemstva. – K., 1877.

13. Poltavskaya guberniya. XXXIII / Pod red. N.A. Troynitskogo. – Izdanie Tsentralnogo Statisticheskogo Komiteta Ministerstva Vnutrennih Del. – 1904. – 245 s.

14. Shelikhova V.V. Osoblyvosti rozvytku selianskykh gospodarstv Chernihivskoi hubernii u druhiy polovyni XIX st. / V.V. Shelikhova // Zbirnyk naukovykh prats «Sivershchyna v istorii Ukrainy». – Kyiv; Hlukhiv: Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, 2011. – Vypusk 4. – S. 282–285.

15. Tseny na pshenitsu, rozh, oves i yachmen v Evropeyskoy Rossii v 1881–1887 godah, po mesnym svedeniyam // Vremennik Tsentralnogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennih del. – SPb., 1888. – # 3. – 87 s.

16. Shevchenko V.M. Zemelnyi rynek Ukrainy (1861–1917 rr.) / V.M. Shevchenko: Monohrafiia. – Nizhyn: TOV «Vydavnytstvo «Aspekt-Polihraf», 2010. – 344 s.

17. Poltavskaya guberniya // Otchetyi Imperatorskoy arheologicheskoy komissii (1895–1912). – SPb. – 1898–1915. – S. 45–64.

O. V. Krupenko

THE COMMODITIZATION OF THE LEFT-BANK AGRICULTURAL INDUSTRY REGIONS IN THE SECOND HALF OF THE 19TH - THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY AND ITS CONSEQUENCES

Introduction. In the second half of the 19th century the Chernihiv and Poltava regions remained agricultural. The abolition of a serfdom has expanded the opportunities for economic development of the region, the formation of new capitalist relations. At the same time, incompleteness and discrepancy of transformations, preserving of feudal remnants slowed down the rates of agrarian capital assembly that affected negatively the economy.

Purpose. To identify the specification of post-reform agricultural industry development of the left-bank regions territory.

Results. The dominant economic sector of the Left bank remained the agricultural industry which, despite the contradictory trends, gradually increased its production volumes, thereby increasing agricultural market. The agriculture with a distinct grain direction was a basis of its development. In the landowner farms of the left-bank Ukraine grain crops occupied more than 90%. Within several decades the majority of incomes was brought in by tobacco production. By the amount of its cultivation and collection the Chernihiv

and Poltava provinces took the first place in Russia (not less than 50%). In Poltava the harvest has grown twice, and in Chernihiv over 30%.

The entrepreneurs regarded stockbreeding not only as an agricultural sector from the point of view of its profitability and providing with store cattle, meat-and-milk products, but also as the development of all agricultural sector:

The adaptation of landowner farms to new conditions was followed by opening of the agricultural products processing. Bread in Poltava and Chernihiv regions was mainly sold on the domestic market. Because of the poor industrial development, grain-growing specialization in the neighboring regions, primitive means of transportation and bad conditions of roads the export became complicated.

Originality. The further studying received the problem of influence on the agricultural production market and the enterprise of industrial structure.

Conclusion. The agrarian reforms of the years of 1861, 1906, 1910 and 1911 destroyed communal land ownership and accelerated the process of private agricultural industry establishing and the commodity-money relations in production, as well as transferring of landowner and rich farms on market principles and strengthening of communications with the industry.

УДК 94(476)«1883/1914»

А.А. Кухаренко

кандидат исторических наук, ведущий специалист
Главного управления науки Белорусского
государственного университета, преподаватель
кафедры истории Беларуси нового и новейшего времени

«ЛИКВИДАЦИОННАЯ» ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КРЕСТЬЯНСКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКА НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛАРУСИ (1906–1914 гг.)

Проведено целостное изучение «ликвидационной» деятельности белорусских отделений Крестьянского поземельного банка, установлена степень их влияния на рост крестьянского землевладения, повышение уровня культуры земледелия крестьян и урегулирование поземельных отношений на территории Беларуси. Полученные результаты позволили определить роль финансово-кредитных учреждений в изменении социально-экономических отношений в белорусской деревне в условиях ее капиталистической трансформации.

Ключевые слова: Крестьянский поземельный банк; «ликвидационная» деятельность; аграрный вопрос; столыпинская аграрная реформа; хутор; отруб.

Постановка проблемы. После отмены крепостного права аграрный вопрос оставался одной из важнейших общественно-политических и социально-экономических проблем, которая сдерживала развитие капиталистических отношений в Российской империи. Основу аграрного вопроса составляли малоземелье и безземелье крестьян, распространение латифундиального землевладения, низкая агрокультура сельского хозяйства и неурегулированность поземельных отношений. В общественном сознании решение аграрного вопроса зависело от сокращения размеров крестьянского малоземелья и безземелья.

Ослабление земельного голода крестьян стало одной из главных целей столыпинской аграрной реформы. В ходе ее проведения Крестьянский

поземельный банк становится эффективным инструментом финансирования индивидуальных земельных покупок крестьян. Изучение деятельности банка позволяет определить влияние финансово-кредитной системы на рост крестьянского землевладения, стабилизацию рынка земельной собственности и ход реализации столыпинской аграрной реформы.

Анализ последних исследований и публикаций.

Во второй половине XX в. были предприняты одни из первых попыток изучения становления и развития финансово-кредитной системы Беларуси, что положило начало новому направлению исследований в белорусской исторической науке. Ученые стали заниматься изучением деятельности различных финансово-кредитных учреждений белорусских губерний, в том числе отделений Крестьянского поземельного банка. Несмотря на недостаточную степень исследования, деятельность банка на территории Беларуси считается одной из важнейших проблем, связанных с историей формирования и развития системы государственного ипотечного кредитования в конце XIX – начале XX в.

Помимо истории финансово-кредитных учреждений деятельность Крестьянского поземельного банка представляет несомненный интерес для аграрной истории. Научные центры изучения аграрной истории Беларуси сформировались в Белорусском государственном университете, Белорусском государственном педагогическом университете им. М. Танка, Белорусском государственном экономическом университете, Гродненском государственном университете им. Я. Купалы, Институте истории НАН Беларуси. Несмотря на это, в современной историографии наблюдается сокращение количества исследований по аграрной тематике. Деятельность Крестьянского поземельного банка на территории Беларуси стала отдельным предметом исследования только в нескольких научных статьях и обобщающих работах по аграрной истории Беларуси.

В историографии, посвященной деятельности Крестьянского поземельного банка на территории Беларуси, сложились противоположные мнения и подходы. В советской исторической науке преобладала негативная оценка деятельности банка, которая признавалась одной из причин разорения крестьянских хозяйств [1]. Современная историография отказалась от однозначной критики результатов работы банка. Ученые сумели показать участие банка в процессе формирования системы частного крестьянского землевладения [2]. Вместе с тем белорусские историки по-разному оценивают деятельность банка как инструмента аграрной политики самодержавия в белорусских губерниях. В связи с этим, изучение направлений деятельности Крестьянского поземельного банка на территории Беларуси приобретает актуальность и особый научный интерес.

Цель. Целью статьи является определение роли и значения «ликвидационной» деятельности Крестьянского поземельного банка в решении аграрного вопроса, стабилизации рынка земельной